

АКСІОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ЕКОЛОГІЧНОЇ ЕТИКИ

Стаття присвячена дослідженню аксіологічних основ екологічної етики. Значна увага звернута на зміни у відношенні людини до природи, а саме формування моральної відповідальності в умовах посилення глобалізаційних процесів у світі. Проаналізовано джерела становлення екологічної етики. Визначено потребу поєднання антропоцентричної і біоцентричної систем моралі для подальшого утвердження даної науки. Досліджено етичний вимір цінності природи (зроблено наголос на необхідності надання природі пріоритетної цінності в умовах посилення глобальної екологічної кризи); виявлено, що екологічна етика формує ціннісні передумови такого способу життєдіяльності, який забезпечує єдність цінностей людини і природи; осмислено ціннісні засади етики збалансованого розвитку.

Ключові слова: екологічна етика, людина, екологічна цінність, природа, система цінностей.

Актуальність теми. Початок третього тисячоліття очевидно демонструє, що протиріччя між наростаючими потребами суспільства і порівняно обмеженими можливостями біосфери ставлять під загрозу майбутнє існування людини. Безмежна економічна експансія, забруднення природного середовища набули планетарного характеру, і багато в чому обумовлені глобальною орієнтацією на технократичну систему цінностей.

Актуальність філософсько-методологічних досліджень взаємин людини і природи зумовлюється необхідністю формування нового типу свідомості, в основі якого лежить ідея самоцінності природних об'єктів та включення їх до сфери моральної дії. В сучасних умовах посилюються тенденції пошуку підстав таких етичних норм і цінностей, де саме життя та його збереження розглядається як ціннісний і нормоутворюючий принцип.

Цілу низку важливих питань, зокрема наближення природи до позиції самоцінного “суб’єкта”, що має власний моральний статус і права, актуалізує екологічна етика. Наголошуючи на необхідності зміни форми взаємовідношень людини та природи з суб’єкт-об’єктних на суб’єкт-суб’єктні, вона досліджує можливість переорієнтації системи цінностей сучасного суспільства, висуває

переконливі аргументи на захист, збереження та відтворення природи, засновані на таких етичних поняттях як “обов’язок”, “турбота”, “справедливість”, “благо” та інші; сприяє осмисленню головних морально-етичних засад життєдіяльності людини і суспільства за сучасних умов.

Відсутність у межах традиційної етики бажаних відповідей на актуальні питання сучасності зумовлює визначення екологічної етики, що інтегрує систему моральних цінностей та етично зорієнтовану практичну діяльність в єдиний комплекс, ґрунтується на принципах самоцінності природи, єдності людини і природи. Проте, недостатньо розробленим, на сьогодні, залишається питання ціннісної орієнтації людської свідомості у відношенні до природи за умов сучасних цивілізаційних процесів.

Мета цієї розвідки – дослідити аксіологічні основи формування свідомого морально-відповідального відношення людини до природи. Досягнення поставленої мети зумовило необхідність вирішення таких **завдань**:

- дослідити моральні аспекти відношення людини до природи як уявного суб’єкта за доби глобальної екологічної кризи;
- з’ясувати перспективу збалансування антропоцентричної і біоцентричної систем моралі та можливість подальшого розвитку екологічної етики;
- дослідити етичний вимір цінності природи;
- довести необхідність трансформації ціннісних орієнтацій людини в умовах посилення глобалізаційних процесів;
- розглянути ціннісні засади екологічної етики, що актуалізується з позиції проблемності людського існування.

Ступінь наукової розробки проблеми. В осмисленні проблеми становлення та розвитку екологічної етики у другій половині XX століття суттєву роль відіграли: етика життя (А.Швайцер), етика землі (О.Леопольд), вчення про Ноосферу (Тейяр де Шарден, В.І.Вернадський), філософія відповідальності за збереження існування людства і природи (Г.Йонас, К.Майер-Абіх), концепція коеволюції (М.Моїсеєв), пошук джерел екологічної етики (Р.Атфільд, Б.Каллікот, Х.Ролстон III), концепт “права природи” (Й.Лаймбахер), глибинна екологія

(В.Вордсворт, В.Дівалл, Дж.Мейсі, А.Наесс), концепція екологічного холізму (Д.Марієтта), обґрунтування самоцінності природи (Я.Мак-Харг, К.Льюїс). Результати цих досліджень мають основоположний вплив на формування концептуальних засад екоетики.

Етичні проблеми у відношенні людини до природи знаходяться в центрі уваги наукових інтересів мислителів комунікативної макроетики (К.Апель, Ю.Габермас, Д.Бьолер, В.Гьосле, В.Кульман та ін.), які вибудовують модель універсальної системи цінностей на основі принципів справедливості і відповідальності.

Актуальність проблеми, недостатній щодо суспільних запитів рівень розробленості складних питань ціннісної орієнтації людини по відношенню до природи за умов сучасних цивілізаційних процесів зумовили вибір теми дослідження.

Виклад матеріалу. Досвід ХХ століття показав, що відношення людини до світу природи є суперечливим. Посилення антропогенного навантаження на життєве середовище привело до екологічної кризи. Перед людством постала низка проблем пов'язаних із можливістю виживання. Власне, це і спонукало науковців до пошуків шляхів, механізмів і засобів забезпечення органічності розвитку людини і природи.

За доби глобальної екологічної кризи починається процес зміни ціннісних орієнтацій людини по відношенню до природи. Джерела цих змін знаходяться у природничо-наукових концепціях та філософських працях мислителів, чії ідеї стали підґрунтям для формування і розвитку екологічної етики.

Становлення екоетики пов'язане з необхідністю поєднання принципів антропоцентричної і біоцентричної систем моралі. Новітні зрушення в житті суспільства переконують в необхідності доповнення екоетичних досліджень розробками, в яких переосмислюються поняття “людина” і “природа”, обґрунтовується можливість визнання природи уявним рівноправним суб'єктом.

Підмурок формування нового типу відношення “людина-природа” був закладений А.Швайцером, який виступає теоретиком екологічної етики.

Сформулювавши принцип “благоговіння перед життям”, він розширив межі людської моралі, визнав внутрішню цінність усіх живих істот та наявність у них моральних прав. Поширення поняття моральності на різні форми буття, зокрема на природу розглядається також Г.Йонасом, який пов’язує таке зміщення акцентів з ефективним засобом захисту людини розумної від людини діючої.

В екологічній етиці одне з головних понять – це права природи. Проблема визнання прав природи досліджується в працях Й.Лаймбахера. Це “Гідність людини та природи неподільні” [5], “Права природи”[4]. Вагомий внесок у осмислення цієї проблеми роблять представники екологічної етики: Б.Каллікот, Б.Дівалл, Дж.Сешенс. Причому природу вони наділяють тими визначеннями, які донедавна належали тільки людині: цінність, гідність, право, повага та інші.

Деякі критики ідеї прав природи ставлять під сумнів їх наявність, обґрунтовуючи це тим, що людина усвідомлює свої права, а природні істоти – ні. Але для володіння правами є не обов’язкове їх усвідомлення. Розумово відсталі люди і людські немовлята не усвідомлюють своїх прав, однак володіють ними.

Таким чином, права природи виступають конкретизованими нормами справедливих відносин людини до природного середовища. Ще відомий екофілософ Б.Каллікот наголошував: «Сьогодні потрібно надати права тваринам, завтра – рівні права рослинам, а після цього повноцінне моральне положення – горам, ґрунту і іншим компонентам землі...» [3, s. 95].

Сприйняття природи в світлі суб’єкт-суб’єктних відносин, що характеризуються взаємодією, співробітництвом та спілкуванням, є предметом аналізу І.Пригожина, який називає це “новим альянсом з природою”.

Відношення до природи як морального суб’єкта досліджується Ю.Мєлковим. Виділяючи три типи взаємодії людини і природи (пізнання, співробітництво, коеволюція) він звертає увагу на те, що перший тип взаємодії репрезентує відношення суб’єкт-об’єктного типу, де природа постає як матеріал людської діяльності; другий тип характеризує суб’єкт-суб’єктні взаємини людини і природи (обидві сторони є рівними партнерами); третій тип – мета-суб’єктні взаємини, що доповнюють попередні два, виступаючи при цьому принципово

новим типом взаємовідношення. Думки Ю.Мелкова перекликаються з позицією І.Пригожина, який наголошує на взаємодії та співробітництві людини і природи, відповідно позначаючи їх «новим альянсом».

Між тим, Ю.Мелков стверджує, що «новий союз» людини з природою не може виникнути тільки в межах такої взаємодії як співробітництво (діалог). Вчений більше схиляється до третього типу взаємодії – коеволюції. Він наголошує: «... коеволюція не зводиться до суб'єкт-об'єктних чи суб'єкт-суб'єктних відносин. Це певний тип метасуб'єктних взаємин, який виступає в діалектичному сенсі зняття-поєднання двох попередніх типів відносин...» [1, с. 21]. Таким чином, сучасні ідеї щодо змін у відношенні «людина-природа» мають певні спільні риси. Це, перш за все, тенденція до розгляду людини і природи в їх єдності.

Суперечності сучасної епохи змушують людину усвідомлювати нерозривний зв'язок з природним середовищем, актуалізувати складні філософсько-етичні проблеми. У процесі їх вирішення наголос робиться на необхідності зміни ціннісної парадигми. Мова йде про планетарну реформацію, якісне перетворення системи установок і цінностей людини. Цікаві думки знаходимо у О.Панаріна, який пропонує шукати витoki якісних парадигмальних зрушень у східних культурах. Серед рекомендацій вченого є пропозиція виховувати «соціально відповідальну людину, котра буде турбуватися за рідну землю, національну територію в соціальному, економічному й екологічному аспектах» [2, с. 235].

Екологічна криза сучасної доби змушує людство замислитися над удосконаленням способів регулювання зв'язків із природним середовищем задля збереження людського життя і всього живого на планеті. Моральність відношення людини до природи починають розглядати як необхідну умову подальшого прогресу людства.

Поширення поняття моральності на сферу живого знаходимо в етиці благоговіння перед життям А.Швайцера, який проголошує будь-яке життя фундаментальною цінністю, а також у етиці землі О.Леопольда, що обґрунтовує моральний обов'язок збереження екосистем в їх кращих якостях. В працях

А.Швайцера і О.Леопольда закладена основа формування гуманістичного відношення до всього живого. Саме їм належить утвердження етичного відношення до тварин, рослин і екосистем.

Вагомий внесок у розвиток еколого-етичної проблематики здійснив засновник екологічного руху, філософ Г.Торо, який пропагував збереження дикої природи. Серед послідовників Г.Торо – М.Ганді, Дж.Кеннеді, М.Лютер, Л.Толстой. Всі вони сповідували ненасильницьке співжиття в гармонії з природою (етика ненасилля).

Необхідно зазначити, що формування нових ціннісно-нормативних стратегій, які дозволяють підвищити цінність життя і утвердити екологічну поведінку, здійснює екологічна етика, яка вводить до сфери етики світ природи, позбавлений раніше внутрішніх ціннісних характеристик, передбачає надання морального права не лише людині, а всім живим істотам. Ціннісні переорієнтації, запропоновані екоетикою, базуються на культивуванні любові та поваги до природи, відмову від традиційних споживацьких установок, а також збалансування антропоцентричної та біоцентричної систем моралі.

Як відомо, антропоцентричний погляд на моральність піддається сумніву з таких причин: 1) виникає потреба узгодити екологічне розуміння світу з етичним, щоб надати морального статусу не тільки людині, а й іншим живим істотам; 2) боротьба за права живих істот виявила необхідність визнати їх самоцінними, а це в свою чергу вказало на те, що ми несемо за них відповідальність.

Натомість, біоцентрична система моралі наголошує на самоцінності всього живого і спонукає до гармонійного співіснування зі світом природи. Ця система моралі передбачає розширення просторової сфери етичної цінності людської поведінки. В коло моральних відносин і оцінок, крім людини, починають включати “природу”, “живі істоти”, “майбутні покоління” і т. д. Це визначає новий характер моральних заповідей людини.

Тому необхідно вироблення ціннісної стратегії на основі поєднання антропоцентричної і біоцентричної систем моралі, що сприятиме оптимізації

відносин у системі “людина-природа”. Поєднання антропоцентризму з охороною та збереженням природи можливе на основі коеволюції (гармонійного співрозвитку) суспільства і біосфери. Коеволюційний процес здатний забезпечити подальший розвиток людини, її існування в близькому та далекому майбутньому.

Своєрідною дуалістичною концепцією, здатною об’єднати біоцентричну етику землі і антропоцентричну концепцію індивідуального здоров’я є глобальна біоетика (В.Поттер). Фундаментальним принципом біоетики є неприйнятність відношення до живої істоти як до об’єкта дослідження чи використання (С.Мінєва). Біоетика ґрунтується на визнанні фундаментальної цінності людських прав і життя у всіх його проявах.

Отже, головним завданням сучасної епохи є визнання за природою пріоритетної цінності, усвідомлення необхідності трансформації цінностей в системі “людина-природа” для реалізації принципів екологічної етики та біоетики.

Зазначимо, що однією із причин знищення природи виступає аксіологічний суб’єктивізм, який заперечує самоцінність природи, пов’язує об’єктивні цінності тільки з людським досвідом. Досліджуючи цю проблему, К.Льюїс доводить, що природні об’єкти володіють ціннісним потенціалом, незалежно від людського досвіду. Самоцінність природи обґрунтовують апологети глибинної екології (В.Вордсворт, А.Наесс, Р.Неш, Г.Снайдер, Г.Торо), які заперечують відмінність між людиною і природою у володінні цінністю.

Оптимізацію відносин у системі “людина-природа” пов’язують із впровадженням аксіологічного підходу в процес збереження і збалансованого використання природних об’єктів. В рамках аксіологічного підходу вирішуються задачі по відновленню природних систем з урахуванням еколого-психологічних та соціально-економічних факторів, переглядається наявна система цінностей та обґрунтовується нова екологічна етика – “етика турботи” (Т.Гардашук).

Домінуюча сьогодні система цінностей не сприяє формуванню екологічно свідомих громадян, оскільки досі цінність природи набагато нижча за цінність

техніки чи інших продуктів людської діяльності. Вихід з даної ситуації – освоєння нових ціннісно-нормативних стратегій, включення в пізнавальну та перетворювальну діяльність людини морально-етичних цінностей.

Дослідження статусу самостійної цінності природи дозволяє окреслити систему цінностей екологічної етики, яка включає: 1) самоцінність природи; 2) екологічну справедливість; 3) моральну відповідальність за збереження природи; 4) любов та повагу до життя у всіх його проявах; 5) стійкість; 6) краса; 7) розмаїтість; 8) цілісність.

Процес вдосконалення (трансформації) цінностей в системі “людина-природа” ґрунтується на переорієнтації людини на нематеріальні цінності (якість життя, охорона природи, самовизначення, саморозвиток тощо). Серед важливих пріоритетів – здоров'я, благо людини, благоговіння перед життям і відповідальність за нього.

В той час як матеріальні цінності стосуються переважно матеріального добробуту, то постматеріалізм розглядає добробут крізь призму якості життя. Зокрема, постматеріальні цінності пов'язують з таким колом проблем, як охорона природного середовища, права людини (Конституція України (стаття 50) – право на безпечне життя і здоров'я довілля). Вони орієнтують суспільство на самореалізацію та забезпечення якості життя. Відбувається становлення нової постматеріальної системи цінностей, яка пропагує здорове прагнення до самореалізації більше, ніж досягнення матеріальної стабільності.

Єдиною основою, на якій може будувати своє майбутнє будь-яке суспільство є зміна способу дій щодо природи кожного індивіда, інституту та держави світового співтовариства. Такі зміни обґрунтовуються екологічною етикою, яка вимагає нової культури споживання, збереження і підтримки системних якостей біосфери.

Екоетика, розглядаючи права людини та суспільний добробут в тісному зв'язку з екологічними цінностями, виявляє концептуальну спільність з концепцією збалансованого розвитку, в основі якої лежать гуманістичні ідеї

поліпшення якості життя через розуміння взаємозалежності природи і суспільства, відповідальності перед сучасними й майбутніми поколіннями.

Насамкінець можна стверджувати, що аксіологічними основами екологічної етики виступають: сприйняття природи уявним рівноправним суб'єктом; гармонійний розвиток людини і природи, розширення сфери цінностей від стосунків між людьми до взаємин із світом природи, розгляд природи і людини як складових єдиної системи.

Висновки.

Аналіз поставленої проблеми дозволяє дійти таких узагальнюючих висновків:

1) в сучасних умовах людство активно шукає вихід з глобальної екологічної кризи, створює концепції і теорії виживання, в основі яких зміни людських пріоритетів в наявній системі цінностей;

2) в основі зміни ціннісних орієнтирів і формування нової екологічної етики лежить положення про визнання природи уявним рівноправним суб'єктом, визначення самоцінності природи та її права на існування;

3) аналіз можливості поєднання антропоцентричної і біоцентричної систем моралі у межах екологічної етики приводить до розгляду природних об'єктів в якості суб'єктів моральної дії. Надання прав людині і живим істотам, визнання самоцінності природи передбачає зміни у системі морально-етичних цінностей. Становлення взаємодії нового типу між людиною і природою базується на таких засадах: поміркованість, моральна відповідальність і взаєморозуміння. Запорукою їх ефективності є екологізація людської свідомості;

4) оптимізація відносин у системі "людина-природа" пов'язується із впровадженням аксіологічного підходу в процес збереження і використання природних об'єктів, переорієнтацію на нематеріальні цінності (якість життя, охорона природи, самовизначення людини).

Таким чином, зміна ціннісно-нормативних установок, яку пропонує екологічна етика, є основою для успішної реалізації економічних і адміністративних рішень у сфері збереження та охорони природного середовища.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Мєлков Ю.О. Філософські підстави осмислення коеволюції людини та природи / Ю.О. Мєлков // Філософія природи: монографія / А.В.Толстоухов, С.Я.Ягодзінський та ін. – К.: Видавець ПАРАПАН, 2006. – С.20-32.
2. Панарин А.С. Искушение глобализмом / А.С.Панарин. – М.: Эскмо, 2003. – 416 с.
3. Callicot B.J. Non – Anthropocentric Value Theory and Environmental Ethics / B.J. Callicot // «American Philosophica Quarterly». – 1984, No 21, 299 p.
4. Leimbacer Iorg. Die Rechte der Natur / Iorg Leimbacer. – Basel / Frankfurt a. M., 1988. – S. 98-124.
5. Leimbacer Iorg. Die Wurde von Mensch und Natur ist unteilbar / Iorg Leimbacer // Universitas (Stuttgart) 49 (1994) Nr. 2. – S. 106-118.

Svitlana Mykhailiuk

Axiological fundamentals of ecological ethics

In the article the theoretical comprehension of axiological bases of ecological ethics is conducted. Main attention is paid to the changes in the attitude of people towards nature, namely the formation of moral responsibility under conditions of expansion of globalization processes in the world. The sources of formation of ecological ethics are analyzed. It is determined the necessity of synthesis of anthropocentric and biocentrism moral systems for the further consolidation of this science. The ethical dimension of nature's value is researched (the necessity of giving nature the priority value under conditions of intensifying of the global ecological crisis is emphasized). The ecological ethics is singled out to create the value prerequisites for such a vital activity, which provides the unity of values both human and nature. The value principles of the balancing development of ethics are comprehended.

Key words: ecological ethics, human, ecological value, nature, system values.